

Lijdzaamheid als inspanning: de bezetting van '14-'18 in dagboeken

Sophie De Schaepdrijver, The Pennsylvania State University

Samenvatting

De Belgische kardinaal Mercier oordeelde dat de burgers van zijn land de bezettingstijd moesten doorstaan door 'standvastige lijdzaamheid' te tonen. Deze bijdrage onderzoekt de manier waarop die gedachte zich al dan niet manifesteerde in de oorlogsdagboeken van auteurs als Virginie Loveling, Stijn Streuvels, Georges Eekhoud, Adrien Bayet, Edmond Picard, Marie Gevers en Constance Graeffe.

Abstract

According to the Belgian Cardinal Mercier the citizens of his country had to show 'endurance' during the German occupation. This article examines if and how this idea is manifested in war diaries by authors such as Virginie Loveling, Stijn Streuvels, Georges Eekhoud, Adrien Bayet, Edmond Picard, Marie Gevers and Constance Graeffe.

E-mail
scd10@psu.edu

1. DE TIJDELIJKE BEZETTING

'Bezette gebieden zijn geen *veroverde* gebieden', verklaarde de Belgische kardinaal Mercier in zijn herderlijke brief voor het nieuwe jaar 1915. 'België is netzomin een Duitse provincie als Galicië een Russische provincie is' (Mayence, 1919, p. 463).¹ Deze herderlijke brief, die de titel *Vaderlandsliefde en Standvastige Lijdzaamheid* droeg, is in latere jaren vaak aangehaald als een voorbeeld van op de spits gedreven nationalisme. In een beroemd artikel toonde de Duitse mediëvist Ernst Kantorowicz (1951) aan hoe Mercier – op theoretisch wankelende gronden – de dood voor het vaderland als geheiligd voor-

¹ Zie Mayence, 1919, p. 448-467. Mijn cursivering en vertaling van dit citaat. De andere anderstalige citaten in deze bijdrage werden eveneens door mijzelf vertaald. Ook tijdgenoten konden Merciers tekst in het Nederlands lezen; zie daarvoor Mercier, 1915.

stelde.² Maar Kantorowicz' analyse, hoe briljant ook, negeerde het meest wezenlijke aspect van Merciers tekst, namelijk dat die was geschreven onder en bedoeld was als commentaar op een militaire bezetting.³ Sterker: de herderlijke brief was de enige tekst uit de hele Eerste Wereldoorlog die bezetting als oorlogsdaad openlijk op de korrel nam. De vraag of Kantorowicz, die zich in '14-'18 (en zelfs daarna) zeer sterk had geëngageerd voor de oorlogsdoelen van het Duitse keizerrijk, de bezettingsdimensie bewust wegdacht, valt buiten het kader van dit artikel.⁴ Deze bijdrage wil vooral naar voren halen dat Merciers brief niet zozeer wees op de plicht van de soldaat in oorlogstijd als wel op de plicht van de burger in bezettingstijd.

En die plicht draaide om één punt: uithoudingsvermogen (*endurance*), of, in de vertaling uit die tijd, 'standvastige lijdzaamheid'. Burgers hoorden – zo stelde Mercier – de ellende van de bezetting stoïcijns te doorstaan en de hoop niet te laten varen. Klagen en wanhopen waren uit den boze. Het lijden was immers slechts tijdelijk. De bezetting evenzeer. 'De Macht die ons grondgebied is binnengevallen en er tijdelijk het grootste gedeelte van bezet (...) is geen wettelijke macht. In het binnenste van Uw ziel bent U [deze macht] dan ook noch achtung, noch genegenheid, noch gehoorzaamheid verschuldigd' (Mayence, 1919, p. 462).

2. UITHOUDING ALS PROJECT

Deze definitie van de plicht van de burger draaide geheel en al om de dimensie *tijd*. Mercier hield zijn gehoor een nieuwe 'verwachtingshorizont' voor, die

² Kantorowicz stelde zijn tekst voor het eerst voor tijdens een congres in Oakland (Californië) in december 1949. Een recent voorbeeld van een kritische blik op Merciers oorlogshouding is De Volder, 2014.

³ Het aspect 'repressie' ontbreekt in Kantorowicz' artikel. Zo schreef hij dat Mercier zijn tekst 'verdeelde,' terwijl de herderlijke brief in werkelijkheid door de Duitse militaire politie in beslag werd genomen. Kantorowicz meende dat het bezettende regime juist 'veel geduld' toonde, en suggereerde dat gouverneur-generaal Von Bissing, een 'beschaafd en onderlegd man,' zich tegen Merciers tekst kante om intellectuele redenen (Kantorowicz, 1951, p. 472-473). In werkelijkheid werd Merciers tekst verboden omdat hij de gedwongen stilte over de massamoorden, door het Duitse keizerlijke leger begaan in de zomer van 1914, doorbrak. Zie De Schaeppdrijver, 2010.

⁴ Kantorowicz was oorlogsvrijwilliger in 1914 en vervoegde een *Freikorps* na de Wapenstilstand. Zie o.a. Freed, 1999 en Strzelczyk, 2000.

paste bij de uitputtingsoorlog.⁵ De bezetting was niet langer een passief ondergaan ongeluk, maar een bewust doorstane beproeving: een project, misschien zelfs wel een keuze, in ieder geval een oorlogsinspanning. De herderlijke brief vond in het bezette land zeer veel bijval, ook onder niet-katholieken zoals de Gentse schrijfster Virginie Loveling. ‘Heden kreeg ik het verboden stuk te lezen,’ schreef ze op 21 januari 1915. ‘Het is merkwaardig, ofschoon vermoeiend lang als alle godsdienstige omzendbrieven zijn. Toch kunt ge het niet uit de hand leggen; daarin staat melding van al de door ‘t leger gepleegde euvelheden (...). Het is een moedige aanklacht tegen het barbaars miskennen van mensenrecht. Het is een heldendaad dat te durven in deze beroerde periode, waar de wedervergelding zo streng wordt toegepast.’⁶ Het Duitse verbod op de verspreiding van de herderlijke brief zette de relevantie van Merciers boodschap nog meer in de verf.⁷

Maar Mercier lanceerde zijn tekst in januari 1915. De bezetting was nog lang niet voorbij. Hoe verging het deze kordate definitie van de plicht van de burger op de duur? Wie deze vraag beantwoorden of althans benaderen wil, vindt in bezettingsdagboeken een goede bron. Het dagboek heeft het namelijk niet alleen over uithouding, maar is zelf een voorbeeld van uithouding, want het regelmatig bijhouden van een dagboek is een volgehouden inspanning.

Een studie van bezettingsdagboeken uit de Eerste Wereldoorlog zou in principe heel Europa kunnen beslaan. Om slechts twee voorbeelden te noemen: de Franse historica Annette Becker heeft invasie- en bezettingsdagboeken van burgers uit noord-Frankrijk bezorgd (Becker, 1998 en 2010), en de Amerikaanse historica Jovana Knežević heeft in haar proefschrift over bezet Belgrado met vrucht gebruik gemaakt van de dagboeken van de officiersvrouw Natalija Arandjelović en van de arts Slavka Mihajlović (Knežević, 2006).⁸ Deze bijdrage zal het specifiek over Belgische bezettingsdagboeken hebben. De bezettingservaring was in de verschillende gebieden van Europa anders; België verenigde diverse aspecten. Ten eerste, een duidelijk omlijdend besef van vreemde overheersing bij de bezetten, wat minder het geval was in bijvoorbeeld Polen, waar het vóóroorlogse Russische bewind evenzeer als een bezetting

⁵ De Duitse historicus Reinhard Koselleck introduceerde de literatuurkritische term ‘verwachtingshorizon’ in de geschiedschrijving. Zie Koselleck, 1989.

⁶ Zie Van Raemdonck, 2005. Naar die editie wordt hierna verwezen als Loveling (2005). Over Lovelings dagboek, zie De Schaepdrijver, 2013a.

⁷ Voor details over dit verbod en over de ondergrondse verspreiding van Merciers brief, zie De Schaepdrijver & Debruyne, 2013 en De Schaepdrijver, 2015a.

⁸ Zie ook Proctor, 2010.

kon gelden. Ten tweede, een met geweld tegen ongewapende burgers verlopen invasie, in tegenstelling tot het front in de Baltische gebieden en in Polen, waar de Duitse invasies veel minder slachtoffers eisten dan de wrede Russische terugtocht. En ten derde, een ondanks geweld en vlucht relatief intact gebleven burgerlijke samenleving, in tegenstelling tot noord-Frankrijk of Servië, waar het gros van de mannen aan het front stond, en überhaupt in tegenstelling tot de meeste bezette gebieden achter het oostelijke front, waar massale vlucht, moedwillige vernieling, uitwijzingen en epidemies hele landstreken hadden ontvricht, en waar nauwelijks administratieve kaders overbleven (De Schaepdrijver 2013b, p. 476-504, 1280-1285).

3. HET BIJHOUDEN VAN DE TIJD: HET DAGBOEK

Om terug te komen op het dagboek als bron: dagboeken laten goed zien hoe burgers de bezetting (en hun eigen rol daarin) doorheen de tijd definieerden. Niet enkel omdat dagboekschrijvers en -schrijfsters in directe of indirecte termen commentaar leverden op de bezetting, maar ook (en misschien zelfs vooral) omdat het bijhouden van een dagboek zelf een manier was om vorm te geven aan de vormeloze bezettingstijd. Hét spookbeeld van de burger in die jaren was dat van de verloren tijd, want de bezetting was een tijd van stilstand: gedwongen stilzwijgen, verbod op vrij verkeer, moeizame bedrijvigheid in vele sferen (handel, industrie, administratie, onderwijs, cultuur, ontspanning, zelfs privéleven). Wie als burger een kroniek bijhield, probeerde daarmee de verkwisting van de tijd te bezweren: de uren vergleden minder doelloos, omdat hun doelloze verglijden zélf tenminste stond opgetekend.⁹ Het bijhouden van een dagboek was zelf een vorm van discipline, van precies dat stoïcijnse volhouden dat thans gold als de plicht van de zichzelf respecterende burger. Maar tegelijk bood het dag na dag optekenen van de eigen ervaring ruimte voor het uitdrukken van gevoelens van moedeloosheid en uitputting. Met andere woorden: bezettingsdagboeken getuigen niet alleen van het ideaal van ‘standvastige lijdzaamheid,’ maar ook van de slijtage op dat ideaal. Dagboeken werpen kortom bij uitstek een licht op het vraagstuk hoe het het ‘bezet-zijn’ als project, als patriottische oorlogsinspanning doorheen vijftig maanden bezetting verging.

⁹ Een functie van het dagboek überhaupt, zoals de literaire historica Béatrice Didier (1976, p. 52) in een klassiek werk heeft opgemerkt. Zie Didier, 1976, p. 52.

Dat betekent niet dat dagboeken een alleenzalmakende bron vormen. Ten eerste zijn ze zeker niet sociaal representatief. Het bijhouden van een dagboek vergt scholing, tijd en een minimum aan privé-ruimte, zaken waaraan het vele Belgen in de vroege twintigste eeuw ontbrak; het analfabetisme in België lag bijvoorbeeld verhoudingsgewijs nog vrij hoog.¹⁰ Het dagboek, vrucht van standvastige inspanning en zelfbezinning, was dus het werk van een klasse die precies volgens deze beginselen was opgevoed: de burgerij van laag tot hoog.¹¹ Ten tweede is het dagboek als bron niet ‘waarachtiger’ dan andere vormen van documentatie. Het dagboek geeft aan hoe burgers de bezetting ervaarden, niet noodzakelijk wat er zich ‘werkelijk’ afspeelde. In mei 1917 voer de Brussels-Antwerpse romancier Georges Eekhoud bijvoorbeeld heftig uit tegen zijn landgenoten, die hij afschilderde als een grote hoop materialisten: ‘het lelijkste in deze oorlog is de morele neergang van de meeste, ja van bijna al mijn tijdgenoten. De laagste driften zijn terug, de dierlijkheid, de zelfzucht, de genadeloze zucht naar gewin waarbij het laatste restje menslievendheid verdwijnt. Winkeliers worden piraten, oorlogswoekeraars, dieven.- Laatst moest men 65 centiemmen betalen voor één ei.’¹² Deze bittere uitval lijkt te bewijzen dat van de ‘standvastige lijdzaamheid’ en geest van onderlinge hulp, zo (aan)geprezen bij het begin van de bezetting, tweeënehalf jaar later niets meer overbleef. Maar vormt Eekhouds dagboek een letterlijk te nemen neerslag van *wie es eigentlich gewesen?* Een andere inwoner van het bezette Brussel, de arts Adrien Bayet, prees juist de stoïcijnse houding van zijn stads- genoten. Terwijl Eekhoud het had over ‘nationale vraatzucht’ en België afschilderde als ‘een land van slokoppen’,¹³ schreef Bayet dat ‘het dappere Brusselse publiek’ het klagen beschamend vond en liever de ellende uithield tot de bevrijding, ‘desnoods onze ribben tellend, zoals een arbeider me

¹⁰ Systematisch onderzoek door schrijfster dezes heeft wel fragmenten van naoorlogse getuigenissen van arbeid(st)ers, landbouwers en dienstboden opgeleverd, maar geen tijdens de oorlog gemaakte seriële aantekeningen. Wél zijn er kronieken en dagboeken van socialistische volksvertegenwoordigers, zoals de Brabantse socialist Charles Gheude, en schreven mensen uit het hogere diensteponeel hun ervaringen neer, zoals de Engelse gouvernante Mary Thorp. Zie De Schaepdrijver & Proctor, te verschijnen.

¹¹ Deze categorie omvat, in het vroege twintigste eeuwse België, de facto de adel. Zie bijvoorbeeld het bezettingsdagboek van gravin Renée de Mérode-d’Oultremont (Sorgeloos & Veirman, 1991 en De Schaepdrijver, 2015b, hoofdstuk 6).

¹² Archives et Musée de la Littérature (AML), Brussel, Georges Eekhoud, *Journal*, M.L. 2954/17, 7 mei 1917.

¹³ AML, Georges Eekhoud, *Journal*, M.L. 2954 schrift 11, 10 oktober 1914; 12, 5 januari 1915; 17, 7 juni 1917; 18, 5 juni 1918.

verzekerde’, dan Duitsland een overwinning te gunnen.¹⁴ (Om even buiten het domein van het dagboek te treden: ook Karel Van de Woestijne (1919) stelde, in zijn naoorlogse journalistieke werk, dat ‘wij op prachtige wijze ruim vier jaar een helse ellende geleden [hebben]’ en dat er ‘nergens minder sporen van defaitisme’ te vinden waren dan onder de Belgen.)

Eekhoud en Bayet, twee vijftigjarige schrijvers van lijvige dagboeken in het bezette Brussel: welke van beide getuigenissen is de ‘juiste’? Op deze vraag bestaat geen antwoord. Wie het gedrag van de bezette bevolking ten aanzien van schaarste in kaart wil brengen – wie dus wil peilen naar oorlogswoker, criminaliteit of accommodatie, maar ook naar vormen van solidariteit, burgerzin en passief verzet – mag zich niet enkel verlaten op dagboeken en andere egodocumenten (correspondentie, herinneringen), maar moet ook andere bronnen raadplegen: juridisch materiaal, rapporten over zorgarrangementen, naoorlogse belastingsstatistieken en parlementaire debatten, enz.¹⁵ Het dagboek brengt ons niet nader tot de ‘waarheid’ over de bezetting, want het is een subjectieve bron. Maar daarin ligt dan weer juist zijn waarde. In hun dagelijkse aantekeningen bieden de schrijvers of schrijfsters van privéchronieken hún blik op de oorlog: hún prioriteiten, hún (voor)oordelen. Doorheen de aantekeningen schemert wat zij vanzelfsprekend of juist bizar vonden, wat ze terecht achtten of als schandelijk verwierpen. Het dagboek behoort tot de ‘explosie van subjectiviteiten’ die de Eerste Wereldoorlog kenmerkt. Immers, deze oorlog was zowel een kolossaal collectief gebeuren dat mensen massaal in de pas dwong (niet alleen militairen, maar ook burgers, die zich moesten schikken naar een wereld van regels, geboden, bonnen en passen, als ze al niet het slachtoffer werden van geweld) als een tijdperk dat grote waarde hechtte aan de allerindividueelste uitdrukking van de allerindividueelste ervaring. Het dagboek werpt een licht op die kruising tussen de individuele beleving en de wereldgebeurtenis.¹⁶

Het dagboek werpt ook licht op de pogingen van tijdgenoten om voor zichzelf klaarte te scheppen in wat hen overkwam. In hun dagelijkse aantekeningen probeerden bezette burgers een lijn te ontwaren in de gebeurtenissen. Soms vergeefs. Zo verloor de Brusselse magistraat Edmond Picard, die in augustus

¹⁴ AML, Adrien Bayet, *Journal d'un Bruxellois pendant l'occupation allemande*, M.L. 3546, schrift 14 p. 4055 (21 juli 1918).

¹⁵ Zie o.a. Demasure, 2014; Nath & Van Alstein, 2012; Nath, 2013; Leloup, Rousseaux & Vrints, 2014.

¹⁶ Dit punt is nader uitgewerkt in De Schaepdrijver, 2008a.

1914 in hoog-patriottische stemming zijn dagboek was begonnen, na zes maanden al het houvast: ‘we ontwaren het einde van onze lijdensweg maar niet. Die onzekerheid is een marteling. Onze levens staan stil. Konden we maar slapen tot aan de bevrijding! Merkwaardig genoeg verglijdt deze eentonige tijd met een onwerkelijke snelheid. Iets dergelijks heb ik indertijd ook gehoord van gedetineerden over hun weeë, nevelachtige celtijd: men ervaart de leegte, zonder houvast.’¹⁷ Februari 1915, en de bezetting was al geen project meer, maar een hiaat – voor Picard althans, die er maar niet in slaagde vorm te geven aan wat hem overkwam, en de term ‘bezetting’ dan ook enkel tussen aanhalingstekens schreef.¹⁸ Zijn dagboek zelf verloor alle vorm: tot juli 1915 schreef hij zijn aantekeningen neer in twee stevig gebonden en zorgvuldig gepagineerde schriften (712 pagina’s in totaal) met de aan duidelijkheid niets te wensen overlatende titel *De Europees-Duitse Oorlog*. In de daaropvolgende bezettingstijd bleef Picard een dagboek aanhouden, maar zijn aantekeningen uit die jaren missen elke vorm: een stapel van 1.082 ongepagineerde, losse folio’s in diverse formaten.¹⁹ Voor andere dagboekschrijvers lag de essentie van de bezetting dan weer juist in de eentonigheid. ‘En wie hier dagelijks opmerkt schrijft altijd hetzelfde [*sic*], stipt altijd aan het treffend uitzicht van het bezettend krijgswezen tot eentonigheid toe’, schreef Virginie Loveling in de zomer van 1916 in het bezette Gent. ‘[M]aar voor wie zijn eigen aantekeningen eens nagaat, zal dat herhalen beter dan iets misschien het levensbeeld ener groote stad in oorlogstijd doen heropstaan.’²⁰ Niettemin verloren ook háár aantekeningen in de tweede oorlogshelft iets van hun vorm: de dagtekeningen werden korter, met wekenlange leemtes. Haar toon werd somberder. Haar zenuwen leden onder de oorlog.²¹ Toch bleef ze schrijven.

Het bezettingsdagboek brengt de historicus oog in oog met het verglijden van de tijd, de uitputting, en soms de ‘standvastige lijdzaamheid’ ondanks alles. Adrien Bayet nam op 1 augustus 1914 voor het eerst de pen ter hand om zijn oorlog te beschrijven, en vijftig maanden lang schreef hij door. Zijn oorlogs-aantekeningen beslaan 6.352 bladzijden over vijfentwintig schriften. De eerste

¹⁷ AML, Edmond Picard, *La Guerre Europeo-allemande*, M.L. 2229/1 en 2; dagtekening van 3 februari 1915.

¹⁸ Zo bijvoorbeeld op 15 november 1914, op 25 januari 1915 en op 3 februari 1915.

¹⁹ Koninklijke Bibliotheek Brussel, Handschriftenafdeling, Edmond Picard, *Journal*, 1915-1918, Mss III 224, mappen 1-4, met dank aan Dr. Ann Kelders, hoofd Handschriftenafdeling, voor de paginering.

²⁰ Loveling, dagtekening van 26 juni 1916.

²¹ Naar een getuigenis van haar neef, de historicus Paul Fredericq; zie de inleiding tot de teksteditie door Stylen & Van Peteghem, 1999.

schriften puilen uit van de krantenknipsels, die hij uit de gecensureerde bladen haalde en van commentaar voorzag. Triomfberichten annoteerde hij laatdunkend; leemtes vulde hij in met positieve suggesties. Toch besteedde Bayet geleidelijk aan minder aandacht aan de militaire gebeurtenissen. Niet langer tekende hij het nieuws van de fronten dag voor dag op; in de plaats daarvan schreef hij korte syntheses van wat er over weken was gebeurd. Ook anderen keerden zich af van de korte nieuwscyclus, noteerde hij in december 1915. ‘Toen de oorlog begon, gingen al onze gedachten naar de oorlog, we praatten alleen over de oorlog, we waren nu eens overdreven pessimistisch en dan weer overdreven optimistisch; het waren koortsachtige tijden, we hielden ons in die dagen nog voor dat één enkele gebeurtenis het verloop van de oorlog in één klap kon wijzigen. Vandaag weten we uit ervaring dat zelfs de meest zwaarwichtige ontwikkelingen geen vat hebben op de onontkoombare lijn van de gebeurtenissen. Onze belangstelling voor afzonderlijke nieuwsberichten is dan ook afgenomen. Vandaar dat plaatselijke successen of tegenslagen ons (...) onberoerd laten. En zeggen dat we één jaar geleden nog elk spoedbericht van de fronten uitplozen, dat we de inname of overgave van elk segment loopgraaf uit en te na bespraken, en vierden – of betreurden’...²²

Toch bleef Bayet in de greep van gevoelens van pessimisme of optimisme. Zo ook bij de jaarwisseling 1915-1916. (Jaarwisselingen boden Bayet, zoals ook andere dagboekschrijvers, de gelegenheid voor een bredere blik op verleden en toekomst, voorbij de dagelijkse beslommeringen.) Hij sloot zijn aantekeningen voor 1915 af op een sombere noot: ‘Het jaar loopt ten einde. Het was, samen met [1914], één van de treurigste jaren die ik ooit heb meegemaakt. En ik denk niet dat het volgende jaar ons de vrede zal brengen... Het is beter om er maar niet aan te denken, om de bange voorgevoelens voor de toekomst en de angst om de dierbaren die in het gevaar staan [Bayets zonen stonden aan het IJzerfront, *SdS*] het zwijgen op te leggen’.²³ Maar hij begon zijn aantekeningen voor het nieuwe jaar op een toon van vertrouwen ondanks alles: ‘Het jaar begint, en al onze gedachten gaan naar de vrede, die vrede die ons de onafhankelijkheid moet weergeven, samen met onze dierbaren. Ik vertrouw er vast op dat we onze levens zullen hervatten, zoniet dit jaar, dan volgend jaar. (...) Ik haal dit vertrouwen in de toekomst niet uit nieuwsfeitjes. Dat de geallieerden in Mesopotamië of in de Argonne een tegenslag hebben

²² Bayet, vol. 6, f. 1564, 28-30 december 1915.

²³ Bayet, vol. 6, f. 1574, 31 december 1915.

geleden, raakte me niet erg. Men moet de zaken in hun geheel overschouwen.²⁴ Toch kon hij in de volgende oorlogsjaren niet altijd weerstaan aan de verleiding om het ene of het andere frontbericht dat hem hoopgevend toescheen uit de krant te knippen. En zo schreef Bayet door, van neerslachtigheid naar hoop en weer terug, en ontwaarde om hem heen én stijgende ellende én een stug vertrouwen. ('Die malle, overwonnen Belgen,' schreef de Nederlandse schrijfster Alida Sanders van Loo laatdunkend.²⁵)

Het bezettingsdagboek observeert het verglijden van de tijd; dus ook van de impact van de tijd op lichamen. Zo zag Loveling, opmerkzaam als steeds, in januari 1915 een 'jonge manskgestalte' de tram opspringen. 'Het geleet op het hopen van een sprinkhaan; ruw plofte hij op de bank neer. Nu zag ik, dat hij slechts een been had en twee krukken in de hand hield: twintig jaar, fris, gezond, bloeiend en nog niet neergedrukt door zijn verminking! Fier keek zijn wakkere blik om zich heen: tot nu toe putte hij vergoeding voor de ramp in 't zelfbewustzijn van volbrachte vaderlandse plicht. Wat zal het later wezen na de eerste geestdriftroes?'²⁶ Dagboekschrijvers hadden het ook over hun eigen lichamelijke beleving. Tussen Pasen 1916 en het einde van de oorlog gaf Georges Eekhoud wel vijftientig beschrijvingen van geslaagde maaltijden, wat hij vóór die tijd (toen goed eten blijkbaar nog vanzelf sprak) nooit deed. En de schrijfster Marie Gevers, in haar villa bij Antwerpen, miste haar man: 'ik droom intens van je. Twee of drie dagen geleden had ik zelfs een complete, heerlijke droom. (...) Mijn liefste, ik zou met plezier [weer] zwanger worden voor één uur met jou, één uur maar.' Soms werden haar dromen onderbroken. Zo droomde ze dat het echtpaar, innig omstrengeld in de tuin, door een indringer werd lastiggevallen. 'Ik heb die man weggejaagd door de Marseillaise te zingen... maar ben toen zelf wakker geworden, te vroeg helaas.'²⁷

²⁴ Bayet, vol. 7, f. 1575, 1 januari 1916.

²⁵ Dagtekening van 10 mei 1915. Sanders van Loo bracht de bezettingsjaren in Gent door. Zie Van Peteghem, 1994.

²⁶ Loveling, dagtekening van 25 januari 1915.

²⁷ AML, Fonds Marie Gevers, *Cahier d'Exil I et II* (FSLV 17/8 en 17/9); *Troisième Cahier* (FSLV 17/10); *Quatrième Cahier* (FSLV 17/11); *Cinquième Cahier* (FSLV 17/12). Citaten: 19 september 1917; 26 december 1916. Het echtpaar was samen naar Nederland gevlucht bij het begin van de oorlog. In augustus 1916 keerde Gevers samen met de kinderen naar het bezette land terug; haar echtgenoot wilde dienst nemen bij het IJzerleger. Dat gebeurde uiteindelijk niet, wat haar zowel opluchtte als bedenkelijk stemde. Zie het opmerkelijke artikel van Agnese Silvestri, 2005.

4. STANDVASTIGHEID EN PATRIOTISME

Om terug te keren naar het ‘marsorder’ van het vaderlandse discours: hoe verging het de waarden van ‘vaderlandsliefde’ en ‘standvastigheid’ in de dagboeken? Een eerste vaststelling betreft de grote verschillen in nadruk. Sommige dagboekschrijvers, zoals Picard, Eekhoud en Bayet, beklemtoonden intens het aspect ‘het vaderland in oorlog’. Dat gold ook voor Marie Gevers, maar enkel in het dagboek dat ze schreef tijdens haar ‘ballingschap’ in Nederland; haar aantekeningen uit het bezette land (vanaf augustus 1916) zijn genuanceerder.²⁸ Anderen drukten vaderlandse gevoelens indirect uit, zoals Henriette Bovy, een huismoeder uit het Brusselse. Bij het uitbreken van de oorlog was ze vierenvijftig. Haar twee jongste zonen vertrokken als vrijwilligers naar het front. Diverse leden van de familie (die behoorde tot de katholieke industriële burgerij) waren betrokken bij de ondergrondse verzetspers. Toch weidde Henriette Bovy in haar dagboek niet uit over de vaderlandse gedachte; ze had het over haar dagelijkse werk, het gedreun van het zware geschut in de verte, de moestuin, het huis, de boodschappen, het familienetwerk, de vrienden. Exemplarisch voor haar prozaïsche toon is de dagtekening van 6 januari 1918: ‘Vandaag kwam een grote envelop aan met een foto van Monseigneur Mercier met zegeningen voor Daniel [haar jongste zoon, *SdS*] van zijn hand. Maar dan, uit met de mijmeringen! Werk genoeg.’

Die dag ontving ze een kaart van het front van haar soon Élie, die in augustus 1917 was gesneuveld – maar dat wist zij nog niet. (Het front en het bezette land waren nagenoeg van elkaar afgescheiden; berichten waren uiterst zeldzaam. Dat was een bron van angstige spanning, voelbaar in menig dagboek.) Ook haar zoon Daniel sneuvelde aan het front, in juni 1918. Ze hoorde het pas in augustus 1918. Ze weidde er niet over uit. Wél over de zielemis: de versiering van de kerk, de katafalk die instond voor het afwezige lichaam. Haar aantekeningen over de bevrijding vertoonden dezelfde stoïcijnse neiging tot weglating. Op 18 november 1918 woonden zij en haar dochter Aline een bevrijdingsviering bij. ‘We keren moeizaam huiswaarts, de trams zijn bomvol, men steelt de tassen van de dames en de portefeuilles van de heren. (...) Overal soldaten die hun familie en vrienden weervinden. Aline en ik stappen wenend door de donkere straten naar huis. (...) Telkens

²⁸ Silvestri, 2005, p. 4-5.

ik wat tijd heb, zoek ik lapjes stof op en maak vlaggen, twee Belgische vlaggetjes voor het hek en acht geallieerde. De Griekse vergt veel werk.²⁹

Een andere Brusselse huismoeder weidde in haar dagboek dan weer nadrukkelijk uit over plicht in oorlogstijd. Constance Graeffe was veertig toen de oorlog uitbrak. Haar twee oudste zonen zouden respectievelijk in 1916 en 1918 de dienstplichtige leeftijd bereiken. Dat vooruitzicht alleen al noopte haar tot nadenken over dienstplicht, maar daar kwam nog het internationale profiel van het gezin bij. Het gezin had de Belgische nationaliteit, maar zij was van Frans-Britse origine en haar man van Duitse origine. Haar schoonfamilie, een welvarend geslacht van suikerraffinadeurs, stamde uit het Rijnland. Haar schoonbroers en -zusters kozen, toen de oorlog uitbrak, grotendeels de Belgische zijde. De neven namen vrijwillig dienst; twee van hen sneuvelden in het eerste oorlogsjaar. De oudste zoon van Constance Graeffe had zich, toen de oorlog uitbrak, ook aangeboden voor de legerdienst, maar werd geweigerd omdat hij te jong was. Vanuit het Zwitserse internaat waar zijn ouders hem heen stuurden, schreef hij heftige brieven naar huis: hij wilde mettertijd toch naar het Belgische leger. Maar dat was tegen de wil van zijn ouders, die na een korte periode van ontzetting over de inval geleidelijk de Duitse kant kozen. In juni 1917 nam het gezin de Duitse nationaliteit aan; de twee oudste zonen namen dienst bij het Duitse leger. Beiden overleefden de oorlog.

Constance Graeffe's dagboek, dat ze bijhield vanaf het uitbreken van de oorlog tot eind 1915, getuigt van de voorgeschiedenis van deze dramatische beslissing. Die beslissing was genomen door haar echtgenoot Otto, en zij onderschreef ze, maar ze had haar dagboek nodig om die ontwikkeling voor zichzelf te belichten. Dat ze haar dagboek schreef in de vorm van brieven aan een jeugdvriendin (een Schotse die in Australië woonde), geeft aan dat ze een getuige wenste, aan wie ze kon uitleggen hoe ze oordeelde over morele kwesties als de inval, de terechtstelling van de Engelse verpleegster Edith Cavell ('het was heldhaftig van haar om haar leven te offeren voor de Belgen, maar ze had er beter aan gedaan om na te denken over de afschuwelijke verantwoordelijkheid waarmee ze de Duitse rechters opzadelde & over het feit dat haar dood de haat alleen maar zou doen toenemen'), het zinken van de

²⁹ Henriette Bovy (geboren Arnold), 1858-1945, had zes kinderen onder wie Élie (1892-1917) en Daniel (1895-1918). Het gezin woonde in Molenbeek, in een kasteeltje in de Korenbeekwijk. Het dagboek berust in het familie-archief. Met dank aan Mevrouw Odile le Jeune d'Allegeershecq en aan de heer Jean-François Tackoen.

Lusitania enz. Ook haar dagelijkse aantekeningen waren niet neutraal: zelfs de meest banale observatie (over de aardappelschaarste, het gebrek aan wasgelegenheden in de Brusselse stations, enz.) hield een waarde-oordeel in (De Schaepdrijver, 2008a).³⁰

Het corpus bezettingsdagboeken vertoont een welbepaald patroon: hoe minder de dagboekschrijver uitweidt over het nationale (of het nu gaat om een geestdriftig omhelzen of om een heftig verwerpen van de vaderlandse gedachte), hoe scherper zijn of haar blik op de bezetting. Stijn Streuvels kreeg het bijvoorbeeld in het begin van 1915 zwaar te verduren vanuit patriottische hoek vanwege de (lucratieve) publicatie van stukken uit zijn dagboek, die de invasietroepen als goedmoedig afschilderden en de vluchtende burgers als potsierlijk. (Ook Marie Gevers, die toen nog in Nederland verbleef, vervoegde het verontwaardigde koor.) Streuvels repliceerde dat hij enkel had opgeschreven wat hij had gezien. Hij vermeldde er niet bij dat indien zijn dagboek wreedheden zou hebben vermeld, hij het onder de Duitse censuur nooit had kunnen publiceren, en zelfs persoonlijk gevaar zou hebben gelopen. Ondanks deze aanvaring met de patriottische opinie bleef Streuvels zijn dagboek aanhouden, maar hij publiceerde geen excerpten meer. Zijn voortgezette dagboek schilderde de bezetting op het platteland. Zo beschreef hij in het begin van 1915 een gesprek tussen twee landarbeiders. ‘Aan de zin van hun woorden en gebaren zou men besluiten dat de oorlog en alles wat er om draait hun doodonverschillig is, dat ze het aan hun botten vegen alles wat er ginder in ‘t westen gebeurt.’ Maar een tafereeltje van nonchalante overheersing – een voorbijkomend rijtuig met een in bont gehulde, hautain het landschap overschouwende Duitse officier – wekte een plots besef van de macht van de bezetter. In machteloze woede staarden de twee boeren het rijtuig na. “Zou je u toch niet verdoemen dat we zulke dingen in ons eigen land moeten zien en er niets kunnen aan doen?!” (...) ‘Ja, jongen, wij staan daarop te kijken lijk lamzakken, beschaamd dat we ons wezen [ons gezicht, *SdS*] tonen...’ Het zette Streuvels aan het denken: ‘Ik heb nooit vermoed dat bij die kerels ‘t gevoel verder strekte dan ‘t land dat ze bewerken en het begrip van ‘hun eigen land’ hun bekend was. Het feit alleen dat het een Duitse [sic] mogelijk is hier met uitdagende gerustheid langs de steenweg een wandelingetje te doen, heeft bij die twee kerels een gevoel van verontwaardiging gewekt waarbij ‘t bewustzijn van vaderlandsliefde misschien voor ‘t eerst onder duidelijke vorm in hun geest is komen te staan.’ En hij concludeerde: ‘We mogen ons niet te gauw een oordeel vormen

³⁰ Het citaat van Cavell dateert van 13 oktober 1915. Zie ook De Schaepdrijver, 2014.

over de menigte'. Hoewel Streuvels weigerde om zich vaderlandse gevoelens te laten voorschrijven – 'hoe ver en hoe stevig en hoe zuiver ik me vaderlander voel, daar hoef ik niemand enige rekenschap van te geven' – onderstreepte zijn dagboek toch het tijdelijke van de bezetting, geheel in de geest van Mercier, zij het dan via ironisch-realistische vignettes.³¹

Meer bevlogen dagboekschrijvers daarentegen neigden ertoe het hele idee van een hechte samenleving onder de bezetting woedend te verwerpen zodra die samenleving ook maar de minste onvolkomenheid vertoonde. Zo sloegen zowel Edmond Picard als Georges Eekhoud bij het begin van de oorlog lyrische tonen aan. Picard, die vóór de oorlog het begrip 'de Belgische ziel' de wereld had ingestuurd, was in de eerste oorlogsweken verrukt over de Britse lof voor het Belgische optreden: 'een grootse weerspiegeling van wat wij op zo eenvoudige wijze hebben gedaan voor Recht en Vrijheid!'³² En Eekhoud getuigde bladzijdenlang van zijn geestdrift voor het 'levende epos' van de 'sublieme Belgen'.³³ Maar ondanks deze aanvankelijke geestdrift, of misschien juist daardoor, verzonken de beide dagboekschrijvers al snel in een wat gemelijke verwarring, en ze namen van lieverlede afstand tot het idee van de gemeenschap van bezetten. Ondanks de patriottische publicatiestaking – een vorm van protest tegen de Duitse censuur, en een manier om duidelijk te maken dat het normale leven niet was hervat – sloot Eekhoud een goed contract met een Duitse uitgever voor de vertaling van zijn volledige werk. Dat vermeldde hij in zijn dagboek overigens niet, tenzij in zeer bedekte termen. (Zo stelde hij dat 'de Duitsers tenminste eerbied hebben voor [intellectuele] kwaliteit en verdienste!', in tegenstelling tot de Belgen.)³⁴ Picard publiceerde in 1917 een studie naar het oorlogsrecht die 'het onvaste karakter van internationale verdragen' onderstreepte – een feitelijke rechtvaardiging van de schending van België's neutraliteit in augustus 1914.³⁵ Hij nam stelling voor het pacifisme, wat in de context van de bezetting neerkwam op aanvaarding van het bezettende gezag.³⁶

³¹ De citaten dateren van 27 januari 1915 (Streuvels, 1979, p. 420) en 5 april 1915 (Streuvels, 1979, p. 440). Over dit dagboek, zie De Schaepdrijver, 2013a.

³² Picard, *La Guerre*, deel 1, 2 september 1914.

³³ Eekhoud, schrift 12, 15 november 1914. Hij schreef dit trouwens neer na een bezoek aan Picard.

³⁴ Eekhoud, schrift 16, 3 maart 1916. Zie ook De Schaepdrijver, 2005 en 2008b, en Roland, 2003.

³⁵ Picard, map 4, f. 16, z.d. (augustus 1917). Over de status van België's neutraliteit in het internationale recht, zie Hull, 2014.

³⁶ Zie Picard, 1917, een brochure van twaalf pagina's die de Belgische en geallieerde staten verweet Duitslands vredesinitiatieven niet te steunen. Ze werd verspreid met de hulp van de

Loveling daarentegen nam vanaf het begin een meer nuchtere toon aan, net zoals haar neef, de historicus Paul Fredericq.³⁷ Ze had lak aan het patriottische verbod op omgang met Duitsers. Zo ontving ze regelmatig een jonge onder-officier die bij het Rode Kruis werkte, en een neef van haar, die thans als officier diende. ‘Ha! Zo neem ik de vaderlandsliefde niet op, lomp te handelen, het individu verantwoordelijk te stellen voor de daden dergenen, die de volkeren besturen en in het verderf jagen. (...) Neen, neen, dweepzieke, met uw burgerdeugd, alzo doe ik het niet.’ Trouwens, ‘met geen vijanden spreken willen, is u opzettelijk een blinddoek voor de ogen binden.’³⁸ Niet dat ze het trouwens met haar gesprekspartners eens was: ze noemde hen ‘onwetend en kinderlijk naïef’ en zelfs ‘verblind als alle Duitsers, indien het hun gezag, hun macht en hun grootheid geldt’.³⁹

Stonden Loveling en Fredericq als Vlaamse intellectuelen nuchterder tegenover de vaderlandse gedachte? Hun keuze voor het Nederlands gaf hen (net zoals Streuvels) ongetwijfeld een zekere ironische afstand tot het patriottische vertoog, dat in meerderheid Franstalig was. Maar ze distantieerden zich nog veel duidelijker van het Vlaamse activistische contra-patriottisme. Fredericq betaalde hier, zoals bekend, ook een prijs voor: zijn gevangenschap in Duitsland in 1916-1918, een gevolg van zijn verzet tegen de creatie van een vervlaamste universiteit door het bezettingsregime. Lovelings beschrijvingen van de studenten van deze bezettingsuniversiteit vertonen gelijkenissen met Streuvels’ taferelen van woedend ondergane arrogantie. Over een optocht van studenten in november 1917 schreef ze: ‘schier algemeen vervloeken degenen, die de studenten zagen voorbijtrekken hen als landverraders, aan de vijand verknocht, en ballen heimelijk in machteloze woede de vuist naar hen, doodsbedreigingen binnensmonds mompelend’.⁴⁰ Twee maand later trok een gelijkaardige optocht van ‘zingende of rokende’ studenten door Gent, onder ‘de misprijzende en verwoede blikken van de stadsbevolking’.⁴¹

Politische Abteilung van het Duitse gouvernement-generaal in Brussel. Zie Amara & Roland, 2004. Over de inspanningen vanwege het bezettende regime om de *Friedenssehnsucht* van de bevolking aan te wakkeren, zie Dolderer, 1989, p. 192-210 en passim.

³⁷ Bibliotheek Universiteit Gent, Handschriftenafdeling, *Dagboek Paul Fredericq*, HS 3702, delen 5 tot 9 voor de jaren 1914-1916.

³⁸ Loveling, dagtekening van 30 juli 1915.

³⁹ Loveling, dagtekeningen van 12 maart, 16 juni en 30 juli 1915.

⁴⁰ Loveling, dagtekening van 4 november 1917.

⁴¹ Loveling, dagtekening van 20 januari 1918.

Loveeling idealiseerde de bezette gemeenschap geenszins en ontwaarde niets glorieus in de oorlog; juist dat gaf haar een helder perspectief op het onmogelijke van de bezetting. Ook Gevers keek met een genuanceerde blik naar haar landgenoten. Ze verheerlijkte hen niet, maar schreef ze ook niet af; zo begreep ze volkomen dat sommige mensen uit nooddrift wel moesten werken voor het bezettende leger. Tegelijk bleef haar afwijzing van ‘een levenslange overheersing door vreemden’ totaal.⁴² Terwijl Eekhoud het einde van de idylle van de hecht aaneengeklonken gemeenschap nooit kon verkroppen. Zo herlas hij, op zoek naar literatuur over bezettingstijden, in september 1914 Maupassants verhalen over de Pruisische bezetting van 1870-1871. Maar hij ontwaarde in die wrede, satirische vignettes over patriottische hypocrisie, materialisme en zelfzucht geen enkele gelijkenis met wat het bezette België meemaakte. ‘Het zit goed in elkaar, (...) maar het is van een ijzige kilte.’ Veel later (waarschijnlijk in 1918) schreef Eekhoud in de marge van deze dagtekening dat hij mettertijd zijn mening herzien had.⁴³ Met andere woorden, hij onderschreef thans Maupassants cynische blik op de bezetten – en nam meteen de grootst mogelijke afstand tot zijn lotgenoten. Het bezette België was voortaan voor Eekhoud een kwaadaardige, laffe, corrupte wereld, waartegen het in zijn ogen nog steeds sublieme front schril afstak, en waar enkel de bezetters nog het ideaal van rechtvaardigheid uitdroegen.

De ongelijke verdeling van het lijden in bezettingstijd was een leitmotiv in alle dagboeken. De golf van solidariteit van het begin van de oorlog maakte uiterlijk medio 1916 plaats voor een harder, zuurder ‘ieder voor zich’-universum. Alle bezettingsdagboeken merkten dit op.⁴⁴ Maar ook hier werd de blik gekleurd door de verwachtingen van het begin. De dagboekschrijvers die zich het meeste hadden voorgesteld van de eendrachtige gemeenschap, lieten bij de geringste inbreuk op dit ideaal elke hoop varen: ‘Het is helemaal niet waar dat we aan de Duitsers zijn overgeleverd,’ klaagde Eekhoud, ‘nee, helaas, nee, we worden verontrust en bedreigd door onze eigen landgenoten, door onze dierbare, zo dierbare Belgen!’⁴⁵ Picard verloor zich in jeremiades: ‘Is de geest van solidariteit die thans in België bloeit niet bewonderenswaardig? De mensen bestelen elkaar, beroven elkaar waar ze maar kunnen. Ze doen het met geestdrift, met overgave, met ziekelijke aandrang. (...) O, wat zijn mensen in

⁴² Gevers, dagtekening van 27 september 1917.

⁴³ Eekhoud, schrift 11, 9 september 1914.

⁴⁴ Ook de in deze bijdrage niet aangehaalde dagboeken. Een bijzonder relevant voorbeeld is het bezettingsdagboek van de Brusselse journalist Paul Max. Zie Majerus & Soupart, 2006.

⁴⁵ Eekhoud, schrift 16 31 maart 1916.

wezen toch uitschot.⁴⁶ Anderen boden daarentegen beter het hoofd aan het complexe en concrete van het leven in bezettingstijd. Die dagboekschrijvers die het lijden onder de bezetting minder bevolgen tegemoet traden en het niet stilerden tot een soort scholing in deugd, onthielden zich van brede waardeoordelen over de gemeenschap. Voor hen was het uithouden niet een soort sublieme test die de natie eens en voor altijd verenigen moest, maar eerder een vorm van basisconsensus rondom de onaanvaardbaarheid van de bezetting. Kortom : hoe minder het bezettingsdagboek de ‘oorlogscultuur’ omhelsde, hoe scherper het de *bezetting* ontwaarde.

Literatuurlijst

- Amara, M & Roland, H.** (eds) (2004). *Gouverner en Belgique occupée: Oscar von der Lancken-Wakenitz – Rapports d’activité 1915-1918. Édition critique.* Brussel/Bern, P.I.E./Peter Lang.
- Becker, A.** (ed.) (1998). *Journaux de combattants et civils de la France du Nord dans la Grande Guerre.* Presses Universitaires du Septentrion.
- Becker, A.** (2010). *Les cicatrices rouges. 14-18. France et Belgique occupées.* Parijs: Fayard.
- Demasure, B.** (2014) *Boter bij de vis. Landbouw en voeding tijdens de Eerste Wereldoorlog.* Leuven: Davidsfonds.
- De Schaepdrijver, S.** (2005). ‘An outsider inside: the occupation diary of Georges Eekhoud’. In Jaumain, S. et al. (eds). *Une guerre totale? La Belgique dans la Première Guerre mondiale.* Studies over de Eerste Wereldoorlog, 11. Brussel: Rijksarchief: 79-95.
- De Schaepdrijver, S.** (2008) ‘We who are so Cosmopolitan’: *The War Diary of Constance Graeffe, 1914-1915.* Brussel: Rijksarchief. Studies over de Eerste Wereldoorlog, 14: 15-16.
- De Schaepdrijver, S.** (2008b). ‘Antimémoire d’une antimémoire: les occupations d’un écrivain belge’. In Laserra, A., Leclercq, N. & Quaghebeur, M. (eds.), *Mémoires et antimémoires littéraires: la première guerre mondiale.* Frankfurt/Brussel: P.I.E./Peter Lang, deel. I : 19-32.
- De Schaepdrijver, S.** (2010). ‘L’Europe occupée en 1915: entre violence et exploitation’. In Horne, J. (red.), *Vers la guerre totale: le tournant de 1914-1915.* Parijs: Tallandier: 121-152.
- De Schaepdrijver, S.** (2013a). *Erfzonde van de twintigste eeuw: notities over ’14-’18.* Amsterdam/Antwerpen: Atlas Contact / Houtekiet. Herdruk van De Schaepdrijver, S., ‘Drie Vlaamse schrijvers en de Groote Oorlog: over de oorlogsaantekeningen

⁴⁶ Picard, map 4, ongenummerd folio, z.d. (zomer 1917).

- van Virginie Loveling, Stijn Streuvels en Cyriel Verschaeve', *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde*, LVI, 2002.
- De Schaepdrijver, S.** (2013b). 'Populations under occupation'. In Winter, J. (ed.), *Cambridge History of the First World War*, vol. III. Cambridge/New York: Cambridge University Press.
- De Schaepdrijver, S. & Debruyne, E.** (2013). 'Sursum Corda: The Underground Press in Occupied Belgium, 1914-1918', *First World War Studies*, 4/1: 23-38.
- De Schaepdrijver, S.** (2014). 'Choosing Citizenship in Wartime: A "Cosmopolitan" Diary in Occupied Brussels'. In Seybert, G. & Stauder, T. (eds.), *Heroic Misery. The First World War in the Intellectual, Literary and Artistic Memory of the European Cultures*. 2 delen. Frankfurt: Peter Lang, deel 1: 157-172.
- De Schaepdrijver, S.** (2015a). 'Endurer sous l'occupation: les journaux intimes en Belgique occupée'. In Beaupré, N., Jones, H. & Rasmussen, A. (eds.), *Dans la guerre: Accepter, Endurer, Refuser*. Parijs: Les Belles Lettres.
- De Schaepdrijver, S.** (2015b). *Gabrielle Petit: The Death and Life of a Female Spy in the First World War*. Londen: Bloomsbury Academic.
- De Schaepdrijver, S. & Proctor, T.** (te verschijnen). *An English Governess in the Great War: the Brussels Diary of Mary Thorp*. Oxford University Press.
- De Volder, J.** (2014). *Kardinaal verzet: Mercier, de Kerk en de oorlog van 14-18*. Tielt: Lannoo.
- Didier, B.** (1976). *Le journal intime*. Parijs: PUF.
- Dolderer, W.** (1989). *Deutscher Imperialismus und belgischer Nationalitätenkonflikt. Die Rezeption der Flamenfrage in der deutschen Öffentlichkeit und deutsch-flämische Kontakte 1890-1920*. Melsungen.
- Freed, J.B.** (1999). 'Ernst Kantorowicz: An Accounting'. *Central European History*, 32/2: 221-227.
- Hull, I.V.** (2014). *A Scrap of Paper: Breaking and Making International Law during the Great War*. Ithaca (N.Y.): Cornell University Press.
- Kantorowicz, E.** (1951). 'Pro Patria Mori in Medieval Political Thought'. *American Historical Review*, 56/3: 472-492.
- Koselleck, R.** (1989). 'Erfahrungsraum' und 'Erwartungshorizont' – zwei historische Kategorien'. In Koselleck, R. *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp: 349-375.
- Knežević, J.** (2006). *The Austro-Hungarian Occupation of Belgrade during the First World War: Battles at the Home Front*. Ongepubliceerd proefschrift. New Haven: Yale University.
- Leloup, P., Rousseaux, X & Vrints, A.** (2014). 'Banditry in occupied and liberated Belgium, 1914–21. Social practices and state reactions'. *Social History*, 39/1: 83-105.
- Majerus, B. & Soupard, S.** (eds.) (2006). *Paul Max: Notes d'un Bruxellois 1914-1918*. Brussel: Archivum Bruxellae.

- Mayence, F.** (1919). *La correspondance de S.E. le Cardinal Mercier avec le gouvernement-général allemand pendant l'occupation 1914-1918*. Brussel/Parijs: Albert Dewit/Gabalda.
- Mercier, D.-J.** (1915). *Vaderlandsliefde en standvastige lijdzaamheid*. Amsterdam: Lenfring.
- Nath, G. & Van Alstein, M.** (2012). *14-18 van dichtbij. Inspiratiegids voor lokale projecten over de Grote Oorlog*. Leuven: Acco.
- Nath, G.** (2013). *Brood willen we hebben! Honger, sociale politiek en protest tijdens de Eerste Wereldoorlog in België*. Antwerpen: Manteau.
- Picard, E.** ([1917]). *Lettre-Pétition au Gouvernement Belge à propos sa Note-Annexe à la Réponse des Alliés aux propositions de paix de l'Allemagne par des Citoyens Belges suivie des Déclarations de Maître Edmond Picard*. Brussel: Librairie artistique.
- Proctor, T.M.** (2010). In *Civilians in a World At War, 1914-1918*. New York: New York University Press.
- Roland, H.** (2003). *La 'colonie' littéraire allemande en Belgique*. Brussel : AML/Labor.
- Silvestri, A.** (2005). 'Une écrivaine dans la Belgique occupée: les 'Cahiers' de 1915 - 1918 de Marie Gevers'. In Lasserra, A. & Quaghebeur, M. (eds.), *Histoire, mémoire, identité dans la littérature non fictionnelle: l'exemple belge*. Brussel : P.I.E. - Peter Lang: 136-150.
- Sorgeloos, C. & Veirman, G.** (1991). 'La guerre du silence ou le journal de la Comtesse d'Oultremont'. *Revue Belge d'Histoire Militaire*, 29: 123-144 en 209-228.
- Streuvels, S.** (1979). In *Oorlogstijd: het uitgegeven en het onuitgegeven oorlogsdagboek 1914-1918*. Bezorgd en ingeleid door Luc Schepens. Brugge/Nijmegen: Orion/Gottmer.
- Strzelczyk, J.** (red.) (2000). *Ernst Kantorowicz (1895–1963). Soziales Milieu und wissenschaftliche Relevanz. Vorträge des Symposiums am Institut für Geschichte der Adam-Mickiewicz-Universität Poznan, 23.–24. November 1995*. 2de herziene uitgave. Poznań: Instytut historii UAM.
- Stynen, L. & Van Peteghem, S.** (1999). *Virginie Loveling, In oorlogsnood: Virginie Lovelings dagboek (1914-1918)*. Gent : Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.
- Van de Woestijne, K.** (1919). 'Onttakeling'. *NRC*, 6 februari. Herdruk in Deprez, A. (ed.) (1992), *Karel van de Woestijne, Verzameld journalistiek werk. Deel 9. Nieuwe Rotterdamsche Courant maart 1916 - september 1919*. Gent: Cultureel Documentatiecentrum: 536.
- Van Peteghem, S.** (1994). *Alida Wynanda Sanders van Loo (1860-1939). Biografie van een vergeten schrijfster, journaliste en vertaalster. Met een gannoteerde editie van haar reisdagboek en met haar oorlogsdagboek in bijlage*. Ongepubliceerd proefschrift. Gent: Universiteit Gent.
- Van Raemdonck, B.** (2005). In *Oorlogsnood. Virginie Lovelings dagboek 1914-1918. Tekstkritische editie*. <<http://www.kantl.be/ctb/pub/loveling/html/index.htm>> [1 februari 2015].